

αὐτῆς τῆς μελέτης, ἀλλὰ αὐτὲς οἱ γενικὲς παρατηρήσεις ἔπρεπε νὰ γίνουν ἐδῶ γιὰ νὰ δοθεῖ καὶ τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίζεται στὴ μελέτη αὐτὴ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δέχθηκε ὁ Μενάγιας.

5. Ἡ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγιας.

Ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἡ διατριβὴ τοῦ Μενάγια σώζεται χειρόγραφη. Ὁ Μενάγιας στὴν εἰσαγωγὴ (σελίδες 1 ἕως 2) τῆς διατριβῆς του ἀναφέρει τὰ τρία προβλήματα ποὺ θὰ τὸν ἀπασχολήσουν¹. Τὸ πρῶτο πρόβλημα εἶναι «Die Gleichheit des Selbstbewußtseyns mit sich selbst — cogito ergo sum» (= «Ἡ ταυτότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς ὡς καθαρὴ βεβαιότητα — νοῶ, ἄρα εἶμαι»), τὸ δεύτερο εἶναι «Die Vermittelung des Selbstbewußtseyns mit dem Gegenstande als Erkennen in Gott» (= «Ἡ διαμεσολάβηση τῆς αὐτοσυνειδησίας μὲ τὸ ἀντικείμενο ὡς γνώση ἐν τῷ Θεῷ²»), καὶ τὸ τρίτο πρόβλημα εἶναι «Das Erkennen der Natur als der Nicht-ich *extensio*». (= «Ἡ γνώση τῆς φύσης ὡς τῆς ἔκτασης τοῦ μὴ ἐγώ»). Ἐνῶ ὅμως φαίνεται ὅτι ἡ διατύπωση τῶν τριῶν προβλημάτων ὑποδηλώνει καὶ τὴ διαίρεση τῆς διατριβῆς σὲ τρία κεφάλαια, ἡ διαίρεση αὐτὴ δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔχει ὡς τίτλο «Cogito ergo sum» (= «Νοῶ, ἄρα εἶμαι»), πραγματεύεται τὸ πρῶτο πρόβλημα καὶ περιέχεται στὶς σελίδες 2r - 10v. Στὸ δεύτερο πρόβλημα πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ τὸ τμήμα ποὺ ἀρχίζει στὴ σελίδα 10v τῆς διατριβῆς μετὰ τὴ φράση «Dieß sagt Cartesius im folgenden» (= Αὐτὸ τὸ λέγει ὁ Καρτέσιος στὰ ἐπόμενα») καὶ φθάνει ἕως τὴ σελίδα 12v. Στὸ τρίτο πρόβλημα εἶναι ἀφιερωμένα τρία μικρὰ κεφάλαια μὲ τίτλο τὸ πρῶτο «Uebergang zum Erkennen der Natur» (= «Μετάβαση στὴ γνώση τῆς φύσης») ποὺ περιέχεται στὶς σελίδες 12v - 13r, τὸ δεύτερο μὲ τίτλο «Erkennen der Natur» (= «Γνώση τῆς φύσης») ποὺ περιέχεται στὶς σελίδες 13r - 13v καὶ τὸ τρίτο μὲ τίτλο «Das Wesen der Natur als *extensio*» (= «Ἡ οὐσία τῆς φύσης ὡς ἔκταση») ποὺ περιέχεται στὶς σελίδες 14r - 15r.

Εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει δυσαρμονία τόσο στὴ διάρθρωση τοῦ κειμένου ὅσο καὶ στὴν ἐκθεση τῶν προβλημάτων. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο εἶναι πιὸ ἐκτεταμένο σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα, δὲν διακρίνεται μὲ ἰδιαίτερο τίτλο τὸ κεφάλαιο ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ δεύτερο πρόβλημα καὶ ἔτσι στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἐξετάζονται τὰ δύο πρῶτα προβλήματα, τὰ τρία τελευταῖα κεφάλαια εἶναι

1. Βλ. Μενάγιας στὴ συνέχεια σ. 75.

2. Χωρὶς τὶς προθέσεις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν μὲ ἀκρίβεια στὰ ἐλληνικὰ τὰ κείμενα τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἢ τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν γραφεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Hegel, γιὰτὶ ὁ νεοελληνικὸς ἀναγωγισμὸς περιορίσει τὸν ἀριθμὸ τῶν προθέσεων καὶ διεύρυνε τὴν πολυσημία τους.

πολύ περιορισμένα σέ έκταση, ενώ ή συζήτηση τοῦ τρίτου προβλήματος διακόπτεται κάπως απότομα, ὅπως ἄλλωστε παρατήρησε καί ὁ Hartenstein στήν εἰσηγητική έκθεσή του γιά τή διατριβή τοῦ Μενάγια¹. Ἐπί πλέον ἀριθμημένο εἶναι μόνον τὸ πρῶτο κεφάλαιο. Ὁ Μενάγιας τελειώνει τήν ἐξέταση τοῦ τρίτου προβλήματος γράφοντας ὅτι χάριν συντομίας θά παραθέσει ὀρισμένα χωρία ἀπό τόν Descartes, τὰ ὁποῖα τεκμηριώνουν ὅσα ἀνέφερε ὁ ἴδιος. Ἀλλά ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ Μενάγιας ὑποκαθιστᾷ τήν ἐρμηνευτική ἐξήγηση τοῦ προβλήματος, τήν ὁποῖα ὄφειλε νά παρουσιάσει, μέ τήν παράθεση κειμένων. Φαίνεται ὅτι ὁ Μενάγιας ὑπέβαλε τή χειρόγραφη διατριβή χωρίς νά τῆς δώσει τήν τελική μορφή. Ὁ Hartenstein προσπάθησε νά ἐξηγήσει τήν απότομη διακοπή μέ δύο ἐπιχειρήματα. Τὸ πρῶτο ἐπιχείρημα εἶναι ἐξωτερικό. Ὁ Hartenstein ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μενάγιας βιάστηκε νά τελειώσει τή διατριβή του, ἐπειδὴ ἔπρεπε νά ἀναχωρήσει ὅσο τὸ δυνατόν γρηγορότερα γιά τήν Ἑλλάδα. Τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα εἶναι ἐσωτερικό. Ὁ Hartenstein ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διεξοδική ἐξέταση τοῦ ἐρωτήματος γιά τή φύση θά ὀδηγοῦσε σέ πολύ ἐξειδικευμένα προβλήματα πού δέν θά ἔναρμονίζονταν μέ τόν γενικό τίτλο τῆς διατριβῆς. Πάντως εἶναι γεγονός ὅτι ἡ διατριβή τοῦ Μενάγια διακόπτεται απότομα. Ἄν ὁ ἴδιος εἶχε περισσότερο χρόνο γιά νά ἐξετάσει καί τὰ δύο ἄλλα προβλήματα τόσο διεξοδικά ὅσο παρουσίασε τὸ πρῶτο πρόβλημα, τότε ἡ διατριβή του θά εἶχε ἴσως μεγαλύτερη ἐμβέλεια. Ἀλλά αὐτὸ τὸ γεγονός δέν θίγει τή συνέπεια καί τή θεωρησιακὴ δύναμη τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ Μενάγια.

Στὴν εἰσαγωγή τῆς διατριβῆς ὁ Μενάγιας διαγράφει μέ ἄδρες γραμμὲς τὴ σημασία καί τὰ ὅρια τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Μενάγιας, ἡ φιλοσοφία τοῦ Descartes εἶναι πράγματι ἡ ἀπαρχὴ τῆς νεώτερης φιλοσοφίας, γιὰ τὸν Descartes ἀναγνώρισε τὴν καθαρὴ νόηση² ὡς τὴν ὑψιστὴ ἀρχὴ τῆς γνώσης καί τῆς φιλοσοφίας ὡς ἐπιστήμης. Ὁ Descartes συνέλαβε τὴν αὐτοσυνειδησία στὴν καθαρότητά της ὡς διακεκριμένο μέλος τῆς ἀντίθεσης τοῦ νοεῖν καί τοῦ εἶναι καί συγχρόνως ἔθεσε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση μέ τόσο ριζικὸ τρόπο, ὥστε αὐτὴ ἀποτέλεσε τὸ ἀναπόφευκτο πρόβλημα τῆς νεώτερης φιλοσοφίας.

Δύο εἶναι τὰ κύρια σημεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes, στὰ ὁποῖα ὁ Μενάγιας ἀσκεῖ κριτικὴ στὴν εἰσαγωγή τῆς διατριβῆς. Τὸ ἓνα σημεῖο ἀναφέρεται στὴν αὐτοσυνειδησία. Ὁ Descartes συνέλαβε τὴν αὐτοσυνειδησία στὴν ἀμεσότητά της καί διατήρησε τὴν ἀγεφύρωτὴ ἀντίθεση τοῦ νοεῖν πρὸς τὸ εἶναι. Ὁ ἐγγελιανὸς Μενάγιας ὑπαινίσσεται ἐδῶ ὅτι ὁ Descartes δέν μπόρεσε νά φτάσει μέ τὴ φιλοσοφία του στὴν ἄρση αὐτῆς τῆς ἀντίθεσης, γιὰ τὸν δέν κατανόησε τὴ σημασία καί τὴν ἀνάγκη τῆς διαμεσολάβησης. Τὸ δεύτερο

1. Βλ. στή συνέχεια σ. 104.

2. Βλ. Menaias στή συνέχεια σ. 75.

σημείο τῆς κριτικῆς εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ Descartes γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Γιὰ τὸν Μενάγια ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστήμη ποὺ προχωρεῖ ἀπὸ τὸ καθέκαστο στὸ ἰδιαίτερο γιὰ νὰ καταλήξει στὸ γενικὸ ποὺ διατηρεῖ καὶ συγχρόνως ἀκεραιώνει μέσα του τὸ ἰδιαίτερο καὶ τὸ καθέκαστο. Ὁ Descartes ὅμως δὲν κατόρθωσε νὰ φτάσει σὲ αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ ἀντίθετα πρόβαλε τὴν αὐτοσυνειδησία ὡς τὴν ἀφηρημένη γενικότητα. Σύμφωνα μὲ τὸν Μενάγια, ἐφόσον ἡ αὐτοσυνειδησία εἶναι μόνον βεβαιότητα, παραμένει στὴν ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτὸ της, ἐνῶ συγχρόνως ἀναγνωρίζει τὸν ἑαυτὸ της ὡς τὸ γενικὸ καὶ κάθε σχέση της μὲ τὸ ἰδιαίτερο καὶ μὲ τὸ καθέκαστο εἶναι παραμορφωτικὴ, γιατί ἡ αὐτοσυνειδησία δὲν ἀναγνωρίζει καὶ δὲν ἀκεραιώνει τὸ ἰδιαίτερο καὶ τὸ καθέκαστο μέσα στὸ γενικὸ. Ἔτσι ὅμως ἡ αὐτοσυνειδησία προβάλλει πάντα τὴ δική της ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτὸ της μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέφει τὸ ἰδιαίτερο, ἐνῶ συγχρόνως ἡ ἐπιστήμη περιορίζεται στὴν ἀναγωγή τοῦ καθέκαστου σὲ σταθερὲς καὶ ἄμεσες γενικότητες¹. Ἄν κάποιος ἤθελε νὰ διαβάσει αὐτὰ ποὺ ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὶς προτάσεις αὐτοῦ τοῦ ἐπιχειρήματος καὶ δὲν διατυπώνονται ἀπερίφραστα, θὰ διέκρινε ὅτι ὁ Μενάγιας διαπιστώνει καὶ κατακρίνει τὴν ἀπουσία τῆς διαλεκτικῆς κίνησης ἀπὸ τὸ καθέκαστο στὸ ἰδιαίτερο καὶ κατόπιν στὸ γενικὸ, τὴν ἀδυναμία τῆς ἀποκρυστάλλωσης τοῦ διαμεσολαβημένου καὶ συγκεκριμένου γενικοῦ καὶ τὴν ἐλλιπῆ θεώρηση τῆς ταυτότητας τῆς αὐτοσυνειδησίας ὡς ταυτότητα μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της καὶ ὄχι ὡς ταυτότητα τῆς ταυτότητας καὶ τῆς μὴ ταυτότητας.

Στὸ τέλος τῆς σύντομης εἰσαγωγῆς ὁ Μενάγιας ἀναφέρει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἐκθέσει ὀλόκληρη τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσει τρία προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Τὸ πρῶτο πρόβλημα εἶναι «Ἡ ταυτότητα τῆς αὐτοσυνειδησίας μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της ὡς καθαρὴ βεβαιότητα-νοῶ, ἄρα εἶμαι», τὸ δεύτερο εἶναι «Ἡ διαμεσολάβηση τῆς αὐτοσυνειδησίας μὲ τὸ ἀντικείμενο ὡς γνώση ἐν τῷ Θεῷ» καὶ τὸ τρίτο πρόβλημα εἶναι «Ἡ γνώση τῆς φύσης ὡς τῆς ἔκτασης τοῦ μὴ ἐγώ». Ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Μενάγιας, ἡ διερεύνηση αὐτῶν τῶν προβλημάτων θὰ μᾶς ἐπιτρέψει «νὰ συλλάβουμε στὴν πρωταρχὴ τῆς ἐκείνη τὴν ἀντίθετη τοῦ Νοεῖν καὶ τοῦ Εἶναι»².

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο ἔχει τὸν τίτλο «Νοῶ, ἄρα εἶμαι», ἀλλὰ πραγματεύεται καὶ τὰ δύο πρῶτα ἐρωτήματα. Σύμφωνα μὲ τὸν Μενάγια ὁ Descartes κατέληξε σὲ αὐτὴ τὴν πρόταση ὕστερα ἀπὸ μιὰ διαδικασία ἀπελευθέρωσης, ἀφαίρεσης, ἀρνήσεως καὶ ἄρσης. Στὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes ἡ συνείδηση ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ ὅ,τι ἦταν ἄμεσα δεδομένο μὲ τὶς παραστάσεις, χώρισε τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο, ἀφοῦ μὲ τὴν ἀφαίρεση καὶ μὲ τὴν ἀρνήση παραμέρισε ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ὅ,τι ἦταν ἀντικειμενικὸ, καὶ πρόβαλε τὴν ἀπαί-

1. ὁ.π.

2. ὁ.π.

τηση να ισχύει ως γνωστό, ότι είναι γνωστό στη νόηση. Γι' αυτό και ο Descartes υποστήριξε ότι πρέπει να αμφιβάλλουμε για όλα και θεώρησε ως έσφαλμένα όλα όσα είναι αμφίβολα. Το μόνο βέβαιο είναι το εγώ, ή καθαρή νόηση, ή καθαρή αυτοσυνειδησία που είναι βέβαιη ότι σε όλες αυτές τις διαδικασίες ή ίδια παραμένει ταυτή με τον έαυτό της και χωριστή από κάθε διαφορά. 'Αφού ή καθαρή συνείδηση αρνείται, αίρει το αντικείμενο, τότε παραμένει ή ίδια ως καθαρή αυτοσυνειδησία που είναι το καθαρό είναι με βεβαιότητα. 'Ο Μενάγιας παρατηρεί ότι με αυτή τη διαδικασία ο Descartes φτάνει σε μιὰ μορφή νόησης που «άπολιθώνεται στην άμεσότητα»¹ της βεβαιότητας και της ταυτότητας και παραμένει τυπική και άρνητική. Το δεύτερο ζήτημα που απασχολεί τον Μενάγια είναι, πώς ο Descartes μεταβαίνει από το «νοῶ, ἄρα εἶμαι» στη γνώση και στην αλήθεια. Σύμφωνα με τον Μενάγια ή μετάβαση αυτή είναι έξωτερική, δηλαδή δεν είναι διαλεκτική, γιατί ο Descartes θεωρεί το «νοῶ, ἄρα εἶμαι» ως «έτοιμη αλήθεια»² και συνεπώς δεν εξετάζει την πορεία που προετοίμασε αυτή την πρόταση, και που είχε ως αποτέλεσμα της αυτή την πρόταση και συγχρόνως αυτή την κατάσταση της συνείδησης. 'Ο Descartes έρευνάει τον τρόπο με τον οποίο ή αλήθεια είναι για το υποκείμενο, και διαπιστώνει ότι είναι σαφώς δεδομένη στο γνωρίζον και νοοῦν υποκείμενο. Αυτή τη σαφήνεια της αντίληψης, την πρώτη αλήθεια χρησιμοποιεί κατόπιν ο Descartes ως κριτήριο της αλήθειας και σύμφωνα με αυτήν εκθέτει και την ιδέα του Θεοῦ.

'Ο Μενάγιας προβαίνει σε μιὰ ενδιάμεση αποτίμηση της επιχειρηματολογίας του Descartes, την οποία τοποθετεί υπό το πρίσμα μιᾶς έγελιανίζουσας διαλεκτικῆς θεώρησης της σχέσης του νοεῖν πρὸς τὸ εἶναι. "Έτσι ή αποτίμηση καταλήγει να είναι αποτέλεσμα της διαλεκτικῆς ἀνασυγκρότησης τῶν ὄσων λέγει ο Descartes, και συγχρόνως ή μετασχηματιστική μεταφορὰ του ἀρχικοῦ προβλήματος σε έντελῶς νέα πλαίσια. Αυτή ή αποτίμηση που βρίσκεται περίπου στο μέσο της διατριβῆς του Μενάγια (περιλαμβάνει τὰ φύλλα 6 και 7), είναι και τὸ κεντρικὸ σημεῖο της διατριβῆς, τὸ ὁποῖο δείχνει ότι ο Μενάγιας ἀντιμετώπιζε τὴ φιλοσοφία του Descartes ὄχι τόσο ὡς ἱστορικὸ ἐρώτημα ὄσο ὡς συστηματικὸ θέμα με έγελιανίζουσα φόρτιση. Μάλιστα ο Hartenstein, ὁ πρῶτος εἰσηγητῆς για τὴ διατριβὴ του Μενάγια, παρατηρεῖ στην εἰσήγησή του με ἀρκετὴ ἀντιεγελιανὴ δηκτικότητα ὅτι «Σύμφωνα με ὄσα ὑπάρχουν στὰ συγγράμματα του Καρτεσιου, εἶναι ἀπίθανο ὁ Καρτέσιος νὰ σκέφθηκε τὰ διαλεκτικὰ ἀμαλγάματα που ἐκτίθενται στὰ φύλλα 6 και 7 τῆς διατριβῆς»³.

Στὴν ἀποτίμησή του ὁ Μενάγιας τονίζει στὴν ἀρχὴ ὅτι ὁ Descartes

1. δ.π. σ. 77.

2. δ.π.

3. Βλ. τὴν εἰσήγηση του Hartenstein στὴ συνέχεια σ. 104.

θεωρεί τὸ καθαρὸ νοεῖν ὡς ἀντικείμενο γιὰ τὸ ἴδιο τὸ νοεῖν, ἐφόσον ὁ Descartes ἐξετάζει πῶς τὸ νοεῖν μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια ποὺ εἶναι γιὰ τὸ νοεῖν. Ἡ ἐμφαση αὐτὴ εἰσάγει τὴν ἐρμηνεία τοῦ καρτεσιανοῦ νοεῖν ὡς στοχασμοῦ μὲ τὴν ἐγγελιανὴ σημασία, γιατί στὴ συνέχεια ὁ Μενάγιας ὑποστηρίζει ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴν κατάσταση τοῦ νοεῖν προκύπτει καὶ ὅ,τι ὁ Descartes ὀνομάζει ἰδέα.

Ὁ Μενάγιας δείχνει κατὰ τὴν ἀποτίμηση πόσο παράδοξη εἶναι ἡ σχέση τοῦ καθαρῦ νοεῖν πρὸς τὸ νοεῖν καὶ ὁ ἴδιος συμπεραίνει ὅτι τὸ καθαρὸ νοεῖν δὲν εἶναι εἶναι ἀλλὰ Στοχασμός. Τὸ καθαρὸ νοεῖν εἶναι σὲ ταυτότητα μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ συγχρόνως εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή τὸ καθαρὸ νοεῖν δὲν εἶναι διαφοροποιημένο καὶ συγχρόνως εἶναι διαφοροποιημένο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δηλαδή εἶναι ταυτό μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ παραμένει στὸν ἑαυτό του καὶ συγχρόνως δὲν εἶναι ταυτό μὲ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ ἀρνητικὸ καὶ σχετικὸ πρὸς κάτι. Ὡς μέλος ὅμως αὐτῆς τῆς φαινομενικῶς ἀναντικειμενικῆς σχέσης τὸ καθαρὸ νοεῖν δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι διπλᾶ προσδιορισμένο, ἀφοῦ, ὅπως γράφει ὁ Μενάγιας, «ἐφόσον τὸ ἀρνητικὸ εἶναι μὴ εἶναι, εἶναι, ἢ τὸ εἶναι τοῦ ἀρνητικοῦ, ἢ σχέση τοῦ ἀρνητικοῦ πρὸς τὸν ἑαυτό του εἶναι μόνον, ... ἐφόσον τὸ ἀρνητικὸ προχωρεῖ πρὸ πέρα ἀπὸ ἓνα παρόμοιο εἶναι»¹. Ἡ τελικὴ κατάληξη εἶναι ἡ ἀρνησις τῆς ἀρνησις, γιατί, ἐφόσον τὸ ἀρνητικὸ προχωρεῖ πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ ἀρνητικὸ εἶναι του, διατηρεῖ τὸ ἀρνητικὸ εἶναι του. Ἔτσι τὸ ἀρνητικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι, ἐφόσον ἐξαφανίζεται, καὶ ἐξαφανίζεται γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι. Συνεπῶς, σύμφωνα μὲ τὸν Μενάγιας, «τὸ νοεῖν ἐδῶ δὲν εἶναι εἶναι ἀλλὰ Στοχασμός»². Ἡ διαφοροποίηση τοῦ Μενάγιας ἀφορᾷ τὸ «νοῶ» τοῦ Descartes, τὸ ὁποῖο δὲν ὀδηγεῖ στὸ «εἶμαι», ἀλλὰ ὀδηγεῖ πρὸ πέρα ἀπὸ τὸ εἶναι, δηλ. σημαίνει ὅτι εἶμαι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀπλὸ εἶναι, γιατί μὲ τὴ νόηση ἐπιστρέφω ὡς ὑποκείμενο στὸν ἑαυτό μου. Ἐπὶ πλέον ὁ Μενάγιας παρατηρεῖ κριτικᾶ ὅτι ὁ Descartes δὲν μᾶς λέγει πῶς τὸ νοεῖν φθάνει στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ ἀρκεῖται στὸ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι στὴ νόηση. Γιὰ τὸν ἐγγελιανὸ Μενάγιας λείπει καὶ ἐδῶ ἡ ἐκθεση γιὰ τὴ διαλεκτικὴ κίνηση τοῦ νοεῖν, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ στὴν ἰδέα τοῦ Θεοῦ.

Σύμφωνα μὲ τὸν Μενάγιας ὁ Descartes ὀνομάζει ἰδέα ἐκείνη τὴ μορφή στοχασμοῦ, στὴν ὁποία τὸ γνωρίζον ὑποκείμενο ἔχει ὡς ἀντικείμενο ἓνα εἶναι ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὰ μέσα τοῦ στοχασμοῦ, ἀλλὰ παραμένει ἔξω ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο. Τὸ ὑποκείμενο ὅμως παραμένει ἐνιαῖο ἀπέναντι στὴ διαφορὰ τῶν ἰδεῶν, τῶν γνώσεων. Ὁ Μενάγιας παρατηρεῖ ὅτι ὁ Descartes ὄχι μόνον δέχεται καὶ τὴν ποιοτικὴ διαφοροποίηση τῶν ἰδεῶν, γιατί ἄλλες εἶναι περισσότερο

1. Menaiias δ.π. σ. 78.

2. δ.π. σ. 79.

και άλλες λιγότερο αληθινές, άλλες είναι ούσιες και άλλες συμβεβηκότα. Αυτό σημαίνει όμως ότι στη γνώση σημασία έχει μόνον ή σαφήνεια τής σχέσης του καθαρού νοεῖν πρὸς τὸν ἑαυτό του, δηλαδή μόνον αὐτὸ πὸ προηγουμένως ὁ Descartes προσδιόρισε ὡς κριτήριο τής ἀλήθειας. Βέβαια ὁ Descartes θεωρεῖ τὸ ἀντικείμενο ὡς μορφή τοῦ νοεῖν, ἀλλὰ χωρίζει τὸ ἀντικείμενο ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, καί, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ μιὰ ἐνότητα ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, θέτει στὸ ἀντικείμενο τὴ σχέση τής ιδέας —θεωρουμένης ὡς ὑποκειμενικῆς στοχαστικῆς διαδικασίας— πρὸς τὸν ἑαυτό της.

Ὁ Descartes αἶρει τὸν χωρισμὸ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ δεχθεῖ ὅτι μιὰ ιδέα πὸ ὑποκειμενικὰ ἐκφράζει τὴν τελειότητα, δὲν μπορεῖ νὰ χωρισθεῖ ἀπὸ τὸ ἀντικείμενό της, γιὰτι καὶ αὐτὸ θὰ ἔχει τὸν ἴδιο βαθμὸ τελειότητας καὶ συνεπῶς θὰ ἐκφράζει τὴν ἐνότητα τής ιδέας του καὶ τοῦ εἶναι του. Ἐπομένως στὴν ιδέα τοῦ Θεοῦ αἶρεται ὁ χωρισμὸς ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, γιὰτι ὑπάρχει ἓνα ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο ἐποπτεύεται ἡ ἐνότητά τους¹. Στὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ περιέχονται τόσο ἡ ὑπαρξὴ ὅσο καὶ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ ὁ Θεὸς ὡς τέλειον ὄν πρέπει καὶ νὰ ὑπάρχει. Ἐὰν αὐτὰ τὰ δύο χωρισθοῦν, τότε «αἶρεται καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐννοια»² τοῦ Θεοῦ. Ὅπως εἶναι φανερό, ὁ Μενάγιας χρησιμοποιοῦ τὴν ἐννοια τής ἄρσης μὲ δύο σημασίες. Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ ἄρση σημαίνει τὴν ἀνύψωση καὶ τὴ διατήρηση τής σχέσης ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου σὲ ἓνα νέο ἐπίπεδο πραγματικότητας, ἐνῶ στὴ δεύτερη περίπτωση ἡ ἄρση σημαίνει τὴν κατάργηση τής ἐννοιας τοῦ Θεοῦ.

Ὁ Μενάγιας συμπεραίνει ὅτι ἡ ἄρση τοῦ χωρισμοῦ ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου ἔχει μιὰ ἀκόμα διάσταση, γιὰτι, ἀφοῦ ἡ ιδέα τοῦ Θεοῦ δὲν ἔχει ὡς αἰτία τὸ γνωρίζον καὶ νοοῦν ὑποκείμενο ἀλλὰ τὸν Θεὸ καὶ ἀφοῦ «τὸ ἀντικείμενο ὡς αἰτία εἶναι ἡ σχέση τοῦ νοεῖν πρὸς τὴν ὑπαρξὴ»³, τότε αἶρεται ὁ χωρισμὸς ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου καὶ ἡ ἄρση τίθεται ἐν τῷ ἀντικειμένῳ.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο τής διατριβῆς τοῦ Μενάγιας εἶναι πολὺ σύντομο καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Μετάβαση στὴ γνώση τής φύσης». Ὁ Μενάγιας ἀναφέρει μὲ συντομία δύο προϋποθέσεις τής γνώσης τής φύσης, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes, καὶ ἐπεκτείνει τὴν ἐξέταση τοῦ προβλήματος καὶ στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἐφόσον σύμφωνα μὲ τὸν Descartes ἐν τῷ Θεῷ ἐποπτεύεται ἡ ἀληθινὴ σχέση ὑποκειμένου καὶ ἀντικειμένου, τότε ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ τής γνώσης, γιὰτι γνώση μπορεῖ νὰ εἶναι μόνον ἀληθινὴ γνώση, διαφορετικὰ δὲν εἶναι καθόλου γνώση. Ἐφόσον ὁ Θεὸς εἶναι ἀληθινὸς καὶ μᾶς

1. δ.π. σ. 81.

2. δ.π.

3. δ.π. σ. 82.

έδωσε τὸ φῶς τῆς γνώσης, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς ἀπατᾶ, καὶ συνεπῶς, ὅ,τι γίνεται ἀντιληπτὸ μὲ σαφήνεια, πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἀληθινό, δηλαδή νὰ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὰ πράγματα¹.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια εἶναι ἐπίσης σύντομο καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ γνώση τῆς φύσης». Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ Μενάγιας ἐξηγεῖ πῶς γίνεται ἡ μετάβαση στὴ γνώση τῆς φύσης. Ἐφόσον προηγουμένως ἀναφέρθηκε ὅτι ἀλήθεια εἶναι ἡ ἀντιστοιχία τῶν ιδεῶν πρὸς τὰ πράγματα, τότε τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς συμβαίνει νὰ ἀντιστοιχοῦν στὶς ιδέες φυσικὰ ἀντικείμενα. Σύμφωνα μὲ τὸν Descartes στὸ ἐγὼ παράγονται ιδέες τῶν πραγμάτων, οἱ ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν στὰ πράγματα, χωρὶς τὸ ἐγὼ νὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ δημιουργός τους. Εἶναι λοιπὸν φανερό γιὰ τὸν Descartes ὅτι αὐτὲς οἱ ιδέες προέρχονται ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ πρέπει νὰ ἀντιστοιχοῦν σὲ ὑπαρκτὰ ἀντικείμενα, ἀφοῦ «ἐν τῷ Θεῷ εἶναι ἡ ἐνότητα τοῦ νοεῖν καὶ τῆς ὑπαρξῆς»².

Τὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο κεφάλαιο εἶναι ἐπίσης σύντομο καὶ ἔχει τὸν τίτλο «Ἡ οὐσία τῆς φύσης ὡς ἔκταση». Ἐδῶ ὁ Μενάγιας παρέχει μιὰ θεωρησιακὴ διασάφηση τῆς ἔκτασης ὡς ἐρμηνεία τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Descartes προσδιορίζει τὴν ἔκταση. Ἡ ἔκταση εἶναι ἐκεῖνο τὸ γνῶρισμα τοῦ σώματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ ἐγὼ δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἀφαίρεση, γιατί, ὅταν τὸ ὑποκείμενο αἶρει τὸ αἰσθητὸ ἐν τῷ ἀντικειμένῳ, τὸ μεταβάλλει σὲ ἐπουσιῶδες, ἀλλὰ διατηρεῖ καὶ κάτι ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ αἰσθητοῦ, καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἔκταση. "Ὅπως γράφει ὁ Μενάγιας, «γίνεται ἀφαίρεση ἀπὸ τὸ αἰσθητὸ καὶ πολύμορφο· ὅταν αὐτὴ ἡ ἀφαίρεση μεταβληθεῖ σὲ ἀντικείμενο, εἶναι ἡ ἔκταση ὡς οὐσία τοῦ σώματος»³. Ὁ Μενάγιας σημειώνει ὅτι ὁ Descartes ἀναφέρει βέβαια καὶ τὴν κίνηση ὡς οὐσιῶδες γνῶρισμα τοῦ σώματος, ἀλλὰ δὲν τὴν ἔχει συλλάβει στὸ ἐπίπεδο τῆς νόησης. "Ἐτσι ὁ Μενάγιας διαπιστώνει ὅτι οἱ θεωρησιακὲς προϋποθέσεις τῆς ἐρμηνείας του δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ πραγματευθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἔκτασης, γιατί αὐτὸ δὲν ἔχει τεθεῖ ἀπὸ τὸν Descartes στὸ ἀντίστοιχο ἐπίπεδο. Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ —καὶ συγχρόνως καὶ ἡ διατριβὴ— τελειώνει μὲ τὴν παράθεση ὀρισμένων χωρίων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Descartes. Ὁ Μενάγιας ἀναφέρει ὅτι αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν ὅσα ὁ ἴδιος ἐξέθεσε προηγουμένως γιὰ τὸ θέμα τῆς ἔκτασης στὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes.

"Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸν ἀρχικὸ στόχο τὸν ὁποῖο ὁ Μενάγιας ἀνέφερε στὴν εἰσαγωγὴ τῆς διατριβῆς του, δηλαδή τὴν ἀντίθεση τοῦ νοεῖν πρὸς τὸ εἶναι στὴν πρωταρχὴ της, καὶ τὸν συγκρίνουμε μὲ τὴ διεξοδικὴ ἐκθεση τῶν προβλημάτων, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι πράγματι ὁ Μενάγιας χρησιμοποίησε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση ὡς τὸ κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς διατριβῆς του. Ἄλλὰ

1. δ.π. σ. 82.

2. δ.π. σ. 83.

3. δ.π.

ὁ Μενάγιας δὲν συνέδεσε αὐτὴ τὴν ἀντίθεση πάντοτε καὶ μὲ σαφήνεια μὲ τὰ δύο σημεῖα τῆς κριτικῆς, τὰ ὁποῖα ἀνέφερε στὴν εἰσαγωγή. Ἔτσι ὁ Μενάγιας ὑπογραμμίζει συχνά, ὅτι ὁ Descartes δὲν μᾶς ἐξηγεῖ «πῶς φτάνουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἀποτέλεσμα», ἀλλὰ προβάλλει τὸ ἀποτέλεσμα μὲ ἄμεσο τρόπο χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν πορεία πού ὀδηγεῖ σὲ αὐτό. Ἡ κριτικὴ στὴν ἀμεσότητα ἦταν ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, ὁ ὁποῖος καὶ στὴν «Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς» ἐξέτασε διεξοδικὰ τὴ σχέση τῆς ἀμεσότητας πρὸς τὴ διαμεσολάβηση.

6. Ἡ διατριβὴ τοῦ Μενάγια καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel

Ὁ Hegel γράφει γιὰ τὸν Spinoza «ὅτι μελέτησε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes καὶ μίλησε στὴν ὀρολογία τῆς»¹. Μὲ ὀρισμένους περιορισμούς αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει καὶ γιὰ τὴ σχέση τοῦ Μενάγια πρὸς τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel. Πράγματι ὁ Μενάγιας μελέτησε μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιμέλεια τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel, ἔγραψε χρησιμοποιώντας τὴν ὀρολογία τῆς καὶ ἀργότερα προσπάθησε στὰ Ἑπτάνησα νὰ κάμει καὶ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα νὰ μιλήσει ἐγελιανὰ.

Ὁ Μενάγιας ἐξοικειώθηκε τόσο καλὰ μὲ τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel, ὥστε μὲ τὴν ἐρμηνεία του γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes νὰ μᾶς προσφέρει μιὰ νέα ἀλυσίδα ἐπιχειρημάτων, ἡ ὁποία ὡς συνεκτικὴ ὀλότητα δὲν ὑπάρχει στὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel, ἀλλὰ διατηρεῖ ἀπαραγνώριστο τὸν ἐγελιανίζοντα χαρακτήρα τῆς. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς προτάσεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Μενάγιας ὑπάρχουν καὶ στὶς παραδόσεις αὐτές, δὲν ὑπάρχουν ὅμως ἐνωμένες μὲ τὸν ἴδιον τρόπο σὲ ἐπιχειρήματα. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπηχῆσεις ὀρισμένων θεμάτων τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel ἢ νὰ ὑποθέσουμε ποῖο χωρίο μπορεῖ ἴσως νὰ εἶχε στὸν νοῦ του ὁ Μενάγιας, ὅταν διατύπωσε τὸ συγκεκριμένο ἐπιχείρημα, ἢ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ ἐγελιανὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀπόψεων τοῦ Μενάγια. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις καὶ οἱ ὑποθέσεις δὲν ἀναιροῦν τὸν δημιουργικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Μενάγιας ἀξιοποίησε ὅσα ἀποκόμισε ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel ἢ καὶ ἀπὸ τὶς παραδόσεις τῶν δασκάλων του. Ἡ σύγκριση ὀρισμένων ἀπόψεων τοῦ Μενάγια καὶ τοῦ Hegel μπορεῖ νὰ προσφέρει τὰ

1. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* ἔκδ. Michelet δ.π. τόμ. 15 (=«Freundesausgabe» Bd. 15) σ. 368. ἔκδ. Glockner τόμ. 19 σ. 368. Ἡ νέα ἔκδοση τῶν P. Garniron καὶ W. Jaeschke παρουσιάζει διαφορὰς ἀπὸ τὴν παλιὰ ἔκδοση, γιὰτὶ ἡ νέα ἔχει γίνῃ σύμφωνα μὲ χειρόγραφο ἀπὸ τὶς παραδόσεις τοῦ Hegel κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο 1825/1826 στὸ Βερολίνο. Πάντως γιὰ τὸ τμήμα πού ἀναφέρεται στὸν Descartes βλ. G. W. F. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*. Teil 4. Philosophie des Mittelalters und der neueren Zeit. Hrsg. von P. Garniron und W. Jaeschke (= G. W. F. Hegel, *Vorlesungen*. Bd. 9). Hamburg, 1984 σ. 88 - 102.

τεκμήρια για την όφειλή του Μενάγια στον Hegel καθώς και για τον προσωπικό τρόπο με τον οποίο ο Μενάγιας αντιμετώπισε τη φιλοσοφία του Descartes.

Ἡ εισαγωγή τῆς διατριβῆς τοῦ Μενάγια εἶναι γραμμένη ἐν μέρει ὑπὸ τὸ φῶς τῆς εισαγωγῆς στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ τρίτου μέρους τῶν «Παραδόσεων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel¹. Ὁ Μενάγιας ἀκολουθεῖ τὸν Hegel, ὅταν γράφει ὅτι μετὰ τὸν Descartes ἀρχίζει ἡ νεώτερη φιλοσοφία, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει τὸ νοεῖν ὡς τὴν ὑψιστὴ ἀρχὴ καὶ δέχεται ὅτι τὸ εἶναι πρέπει νὰ ἰσχύει ὡς τὸ γενικὸ γιὰ τὸ νοεῖν. Ἀλλὰ ἡ γενικὴ ἐκθεση τοῦ θέματος εἶναι διαφορετικὴ, ἐπειδὴ ὁ Μενάγιας ἀσχολεῖται μόνον με ὀρισμένες πτυχές τῆς ἐσωτερικῆς λογικῆς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes, ἐνῶ ὁ Hegel ἀντιμετωπίζει τὰ συστηματικὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Descartes εὐρύτερα καὶ ἐπὶ πλέον συνδέει τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes μετὰ τὴ φιλοσοφία τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Σύμφωνα μετὰ τὸν Hegel τὸ νοεῖν εἶναι ἡ κορυφὴ τῆς ἐσωτερικότητος καὶ συγχρόνως ἡ κορύφωση τῆς προτεσταντικῆς ἀρχῆς. Ἡ κριτικὴ ὁμῶς τοῦ Μενάγια στὴν ἐννοια τοῦ Descartes γιὰ τὴν ἐπιστήμη, τὰ ἐρωτήματα καὶ ὁ στόχος ποὺ διατυπώνει ὁ Μενάγιας στὴν εισαγωγή, δὲν ὑπάρχουν στὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας», ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἀποκρυστάλλωση τῆς σκέψης τοῦ Μενάγια.

Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ὑπάρχουν στὶς παραδόσεις αὐτὲς —ὅπως ἡ καρτεσιανὴ πρόταση «νοῶ, ἄρα εἶμαι» ἢ ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ— ἐξετάζονται με συντομία καὶ στὸ πρῶτο μέρος τῆς «Ἐγκυκλοπαίδειας τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη», τὸ ὁποῖο ἔχει τὸν τίτλο «Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς» (εἶναι ἡ ὀνομαζόμενη «Μικρὴ Λογικὴ»). Ἐκεῖ μάλιστα ὁ Hegel ἀναφέρει ὅτι παίρνει τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ Descartes ἀπὸ τὶς παραπομπὲς ποὺ εἶχε κάνει ὁ Hotho στὴ διατριβὴ του γιὰ τὴ φιλοσοφία τοῦ Descartes². Ὁ Μενάγιας πρέπει νὰ εἶχε ὑπόψη του καὶ τὰ κείμενα αὐτά, καθόσον μάλιστα παρακολούθησε, ὅπως φαίνεται, καὶ τὶς παραδόσεις τοῦ Hotho με θέμα «Λογικὴ καὶ ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν μετὰ εἰσαγωγή περὶ τῶν νεωτάτων συστημάτων τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Wolff» κατὰ τὸ χειμερινὸ ἐξάμηνο τοῦ 1837 - 1838. Ὁ Hotho ὡς μαθητὴς καὶ ὀπαδὸς τοῦ Hegel θὰ ἀναφέρθηκε διεξοδικὰ καὶ στὰ σχετικὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel, καὶ ἐπομένως ὁ Μενάγιας θὰ ἔστρεψε τὴν προσοχὴ του καὶ στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ τὴ σύνοψη τοῦ συστήματος τοῦ Hegel. Πάντως ὁ Hegel στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σὲ σύνοψη» ἐξετάζει

1. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* ἐκδ. Michelet τόμ. 15 σ. 328 - 330, ἐκδ. Glockner τόμ. 19 σ. 328 - 330.

2. Hegel, *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* δ.π. § 64 Anmerkung.

όρισμένες απόψεις του Descartes και επισημαίνει τον κριτικό χαρακτήρα του δικού του έργου «Επιστήμη τῆς Λογικῆς» σέ σύγκριση μέ τή φιλοσοφία του Descartes. Μάλιστα ὁ Hegel στήν παρατήρηση τῆς παραγράφου 65 του ἴδιου έργου γράφει χαρακτηριστικά ὅτι «Ὁλόκληρο τὸ δεύτερο μέρος τῆς Λογικῆς, ἡ θεωρία γιά τήν οὐσία, εἶναι ἡ ἐξέταση τῆς οὐσιαστικῆς ἐνότητος πού θέτει ἡ ἴδια τὸν ἑαυτό της καί πού εἶναι οὐσιαστικῆ ἐνότητα τῆς ἀμεσότητος καί τῆς διαμεσολάβησης». Ὅπως εἶναι φανερό, ὁ Hegel στήν «Ἐγκυκλοπαίδεια τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν σέ σύνοψη» προβάλλει τήν ἐρμηνεία τῆς φιλοσοφίας του Descartes σέ συνάρτηση πρὸς τή Λογική καί χωρίς ἀμεση ἀναφορά στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

Τήν προοπτική αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας ἀκολούθησε καί ὁ Μενάγιας, τοῦ ὁποίου ἡ διατριβή μαρτυρεῖ τήν καλή γνώση τῆς «Ἐπιστήμης τῆς Λογικῆς» του Hegel καί ἐπὶ πλέον καταδεικνύει ὅτι ὁ Μενάγιας ἀξιοποίησε αὐτή τή γνώση δημιουργικά κατὰ τήν ἐξέταση νέων προβλημάτων. Ἡ κριτική τήν ὁποία ἀσχεῖ ὁ Μενάγιας στήν ἐννοια του Descartes γιά τήν ἐπιστήμη, ἡ ἀνάδειξη τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ εἶναι στήν οὐσία, ἀπὸ αὐτὴν στὸν στοχασμὸ καί τέλος στήν ἐννοια, ἡ ἐξέταση τῆς ἀρνήσεως καί τῆς ἀρσης σέ συνδυασμὸ μέ τήν καρτεσιανὴ πρόταση «νοῶ, ἄρα εἶμαι», ἡ διερεύνηση τῆς σχέσης ὑποκειμένου καί ἀντικειμένου δείχνουν ὅτι ὁ Μενάγιας μέ τήν ἀξιοποίηση τῶν γνώσεών του ἀπὸ τήν «Ἐπιστήμη τῆς Λογικῆς» διηύρυνε τήν ἐρμηνεία γιά τή φιλοσοφία του Descartes, ἡ ὁποία ἐκτίθεται στίς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας». Ἰδιαίτερα τὰ φύλλα 6 καί 7 τῆς διατριβῆς δείχνουν ὅτι ὁ Μενάγιας μποροῦσε νὰ χειρίζεται μέ άνεση προβλήματα σχετικά μέ τή Λογική τῆς οὐσίας.

Ἄλλὰ ὁ Μενάγιας δὲν ἔθιξε ὅλα τὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἐκτίθενται στίς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας». Ἔτσι ὁ Μενάγιας ἀσχολήθηκε μέ τή διερεύνηση τῶν τριῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα διατύπωσε ὁ ἴδιος, ἀπέφυγε ὅλες τίς συγκρίσεις του Descartes, μέ ἄλλους φιλοσόφους, τίς ὁποῖες εἶχε κάνει ὁ Hegel, δὲν ἐξέτασε π.χ. ἂν ἡ καρτεσιανὴ πρόταση διαφέρει ἀπὸ τήν κρίση καί ἀπὸ τὸν συλλογισμό, δὲν ἐξέτασε τή διάκριση τῶν οὐσιῶν, τίς ιδιότητες τῶν πραγμάτων ἢ τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα. Πάντως ὁ Μενάγιας ἀκολουθεῖ τίς παραδόσεις του Hegel, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ἀπὸ τὸ νοεῖν, ὅπως αὐτὸ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Descartes, δὲν προκύπτει κανένα περιεχόμενο¹, ἢ ὅταν παρατηρεῖ ὅτι τὸ νοεῖν δὲν ἀρχίζει ἀπὸ προϋποθέσεις ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἑαυτό του².

1. Menaias ff. 4v-5r σύγκρ. Hegel, *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* δ.π. ἔκδ. Michelet τόμ. 15 σ. 353 ἔκδ. Glockner τόμ. 19 σ. 353.

2. Menaias δ.π. σύγκρ. Hegel δ.π. ἔκδ. Michelet τόμ. 15 σ. 337 ἔκδ. Glockner τόμ. 19 σ. 337.

‘Ορισμένα στοιχεία για την ταυτότητα του καθαυτού είναι με το νοεῖν, τὰ ὅποια στη «Φαινομενολογία τοῦ πνεύματος» συνδέονται με την καρτεσιανή πρόταση¹, ἀνήκουν στο ἐγγελιανό γνωστικό υπόβαθρο τῆς ἐρμηνείας τοῦ Μενάγια.

7. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Μενάγια

“Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ διατριβὴ καὶ ἀπὸ τὶς μαρτυρίες πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ὁ Μενάγιας παρέμεινε σὲ ὄλη τὴ ζωὴ του ἐνθερμος ὀπαδὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel. Γιὰ τὸν Μενάγια ἡ φιλοσοφία τοῦ Hegel ἦταν «ἡ ζωὴ του καὶ ἡ χαρὰ του»². Ὁ Mousson πού ἐπισκέφθηκε τὸν Μενάγια τὸ 1858, ἀναφέρει ὅτι ὅταν ὁ ἴδιος παρατήρησε ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία προχώρησαν πρὶν πέρα ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Hegel, ὁ Μενάγιας ἀπάντησε ὅτι αὐτὸ τὸ βῆμα ἦταν τόσο ἐπικίνδυνο ὅσο καὶ τὸ πῆδημα ἀπὸ τὸν σταθερὸ βράχο στὸ κενό³.

“Ἄν συνδυάσουμε τὶς πληροφορίες πού μᾶς παρέχουν οἱ μαρτυρίες γιὰ τὴν «ἐσωτερικὴ διδασκαλία»⁴ τοῦ Μενάγια, θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὴ περιλάμβανε τὰ κύρια θέματα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hegel. Ὁ Τσιτσέλης ἀναφέρει ὅτι ὁ Μενάγιας δίδαξε τὴ νεώτερη φιλοσοφία καὶ κυρίως τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel⁵. Βέβαια ὁ Μενάγιας, ὅπως ἄλλωστε δείχνει καὶ ἡ διατριβὴ του, ἀντιμετώπιζε τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς φιλοσοφίας του. Γιὰ τὸν Μενάγια ἡ «νεώτερη φιλοσοφία» δὲν προσδιορίζεται μόνον χρονολογικά, ἀλλὰ ἀντλεῖ τὰ στοιχεῖα τῆς νεωτερικότητάς της ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν πορεία τοῦ πνεύματος μέσα στὴν ἱστορία, ἀπὸ τὴν αὐτονόμηση τοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικότητα καὶ ἀπὸ τὴν στροφὴ τοῦ ὑποκειμένου στὸν ἑαυτό του. Συνεπῶς αὐτὴ ἡ νέα, ἡ «νεώτερη» ἐποχὴ τῆς φιλοσοφίας, πού ἄρχισε μὲ τὸν Descartes, μποροῦσε καὶ γιὰ τὸν Μενάγια νὰ ἀναγνωρισθεῖ μόνον ὑπὸ τὶς συστηματικὲς προϋποθέσεις πού στηρίζουν τὶς «Παραδόσεις περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας» τοῦ Hegel. Ἐπομένως ἡ διδασκαλία τοῦ Μενάγια γιὰ τὴ νεώτερη φιλοσοφία στηρίχθηκε κυρίως σὲ αὐτὲς τὶς παραδόσεις τοῦ Hegel.

“Ἄν τώρα λάβουμε ὑπόψη ὅσα γράφουν ὁ Γεώργιος Γρατσιᾶτος, ὁ Mousson ἀλλὰ καὶ ὁ Παῦλος Γρατσιᾶτος, τότε γίνεται φανερό ὅτι ὁ Μενάγιας δίδαξε τὴ φιλοσοφία τοῦ Hegel ὡς τὸ κατ’ ἐξοχὴν σύστημα πού στηρίζεται στὴν ἀνέλιξη τοῦ πνεύματος καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἐκθεση τῆς ἀλήθειας τῆς ἀνέ-

1. Hegel, *Phänomenologie des Geistes* ἐκδ. Schulze δ.π. σ. 436 - 437 ἐκδ. Glockner τόμ. 2 σ. 444 - 445 ἐκδ. Bonsiepen/Heede σ. 313.

2. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 115.

3. δ.π.

4. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 117.

5. Βλ. στὴ συνέχεια σ. 112.

λιξης του πνεύματος. Ο Γεώργιος Γρατσιατός μας πληροφορεί ότι ο Μενάγιας επανέλαβε κατά καιρούς τις διαλέξεις του για το «έγγελιανόν σύστημα»¹. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Παῦλος Γρατσιατός που ήταν άμεσος μαθητής του Μενάγιας, προβάλλει την ιδέα του συστήματος ως ταυτόσημη με την τελείωση της φιλοσοφίας, όταν διαπιστώνει ότι ο Θεόδωρος Καρούσος, αν και είχε δύναμη στοχασμού, από μετριοφροσύνη δεν θέλησε να διατυπώσει το πλήρες φιλοσοφικό σύστημά του². Έξ άλλου ο Mousson αναφέρει ότι ο Μενάγιας διέδιδε τη φιλοσοφία του Hegel και ιδιαίτερα τη Λογική και την ψυχολογία του Hegel στη νεολαία του Άργοστολίου³. Η αναφορά αυτή ίσως δεν υποδηλώνει μόνον τα θέματα που συζήτησε ο Mousson με τον Μενάγιας, αλλά επί πλέον μας επιτρέπει να δεχθούμε ότι ο Μενάγιας χρησιμοποίησε κατά τις παραδόσεις του ως άφετηρία την «Έγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη» που αποτελεί και τη σύνοψη του συστήματος του Hegel και περιλαμβάνει με κάποια συντομία και τα προβλήματα της Λογικής και της ψυχολογίας⁴. Πάντως ο Μενάγιας δεν φαίνεται να περιόριζε τις διαλέξεις του στα θέματα του έργου αυτού, αλλά παρουσίαζε και προβλήματα από τα άλλα έργα καθώς και από τις παραδόσεις του Hegel όπως άλλωστε προκύπτει και από το γεγονός ότι οι πιο σημαντικοί από τους μαθητές και φίλους του Μενάγιας, όπως ο Θεόδωρος Καρούσος, ο Παῦλος Γρατσιατός ή ο Παναγιώτης Βεργωτής, ασχολούνται και με θέματα που μαρτυρούν τη γνώση και άλλων έργων και παραδόσεων του Hegel εκτός από την «Έγκυκλοπαίδεια των φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη» και από τις «Παραδόσεις περί της ιστορίας της φιλοσοφίας».

Τόν πυρήνα των διαλέξεων του Μενάγιας μας διέσωσε ο Παῦλος Γρατσιατός στη νεκρολογία του για τον Θεόδωρο Καρούσο⁵. Σε κάποιο σημείο του λόγου αυτού ο Παῦλος Γρατσιατός αλλάζει το ρητορικό και έγκωμιαστικό ύφος, σχεδόν άφηγεΐται μια φιλοσοφική θεωρία και κατόπιν αναφέρει ότι «Τοιαῦτα ἐδίδασκεν ὁ Μενάγιας τὸν Καρούσον...»⁶. Βέβαια το είδος και το ύφος του λόγου δείχνουν ότι πρόκειται και για τη φιλοσοφική θεωρία που άκουσε και ο ίδιος ο Παῦλος Γρατσιατός και που αποτελούσε τη βάση της «έσωτερικῆς διδασκαλίας» του Μενάγιας στον κύκλο των μαθητῶν και φίλων

1. Βλ. στη συνέχεια σ. 117.

2. Βλ. Π. Γρατσιατός, Θεόδωρος Καρούσος δ.π. σ. 2.

3. Βλ. στη συνέχεια σ. 115.

4. Η «Επιστήμη της Λογικής» (ή ονομαζόμενη «Μικρή Λογική») αποτελεί το πρώτο μέρος της «Έγκυκλοπαίδειας των φιλοσοφικών επιστημών σε σύνοψη», ενώ προβλήματα της ψυχολογίας εξετάζονται στο τρίτο μέρος του ίδιου έργου.

5. Βλ. στη συνέχεια σ. 108 - 111.

6. Βλ. στη συνέχεια σ. 111.